

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ЯК ДЖЕРЕЛО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

JEL Classification: K 19
SECTION "LAW": Право.

Анотація. У статті досліджено питання місця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року у системі джерел адміністративного права України. Проаналізовано усі приписи статті Європейської Конвенції щодо можливості їх віднесення до джерел адміністративного права. Обґрунтовано особливе місце, яке займає Європейська Конвенція в системі джерел адміністративного права України.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, джерело права, адміністративне право, практика Європейського суду з прав людини, міжнародний договір.

Annotation. The protection of human rights and freedoms is the main task of the modern world order and is a core value for all countries that declared it to be in the UN Charter (1945) after the Second World War. Since then, the issue of human rights protection has a particular focus on international and international legal instruments at both global and regional levels. This question also relates to the subject of administrative law of Ukraine, especially as regards the interaction of private law with public administration. It is precisely in order to protect human and civil rights and freedoms from unlawful decisions of actions and inactivity of state authorities, bodies of local self-government, their officials and officials created a separate specialized branch of justice – administrative courts.

Providing a mechanism for the real protection of human rights and fundamental freedoms, and not just their declaration, is one of the main tasks of modern democratic legal states. At the same time, the rights that define the relationship between individuals and legal entities on the one hand and public administration bodies and the state play the role of the right on the other. This is one of the important components of the administrative law of Ukraine. The article examines the place of the 1950 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the system of sources of administrative law of Ukraine. All the provisions of the European Convention concerning the possibility of their classification as sources of administrative law are analyzed. The special place taken by the European Convention in the system of sources of administrative law of Ukraine is substantiated. The application by national courts of the Convention should not be limited to mentioning a particular article of the Convention. This should be a profound analysis of the applicable norm taking into account the possible restrictions of the relevant human rights and freedoms.

Keywords: Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, source of law, administrative law, practice of the European Court of Human Rights, international treaty.

Вступ

Захист прав та свобод людини є основним завданням сучасного світопорядку і є основною цінністю для усіх країн, які після Другої світової війни оголосили це у Статуті ООН (1945 р.). З того часу питання захисту прав людини має особливу увагу у міждержавних та міжнародних правових інструментах як глобального, так і регіонального рівнів. Це питання відноситься також і предмета адміністративного права України, особливо у частині взаємодії осіб приватного права з публічною адміністрацією. Саме для захисту прав і свобод людини і громадянина з боку протиправних рішень дій та бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб створена окрема спеціалізована гілка правосуддя – адміністративні суди.

Питання щодо правової природи міжнародного договору представлено у працях багатьох дослідників теорії права та вчених- міжнародників (О. В. Буткевич, В. І. Кузнецов, І. І. Лукашук, Ф. Ф. Мартенс, О. О.

Мережко, Л. Оппенгейм, Г. І. Тункін та багато ін.). Конвенцію 1950 р. як джерело адміністративного права розглядала у своїй статті О. О. Марченко [1], проте досі це питання не було предметом фундаментальних досліджень на доктринальному рівні, що зумовлює актуальність цієї публікації.

Метою статті є дослідити місце Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в системі джерел адміністративного права України.

Результати дослідження

Забезпечення механізму реального захисту прав людини та основоположних свобод, а не лише їх декларування, є одним з основних завдань сучасних демократичних правових держав. Водночас важливе місце у системі прав людини відіграють права, що визначають взаємовідносини між фізичними та юридичними особами з одного боку та органами публічної адміністрації та державою – з іншого. Це є однією із важливих складових адміністративного права України.

Європейська Конвенція була підписана у Римі 4 листопада 1950 року урядами 10 держав-членів Ради Європи, яка була заснована у 1949 році. Конвенція набула чинності 3 вересня 1953 року після її ратифікації країнами-підписантами. Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 року Законом України. 11 вересня 1997 року Конвенція набрала чинність для України і стала застосовуватись як джерело права.

Водночас Законом від 7 липня 1997 року, крім тексту Конвенції, було ратифіковано Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7, та 11. Протокол № 6 до Конвенції ратифіковано Законом України від 22 лютого 2000 року № 1484-III "Про ратифікацію Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983 року". Протокол № 13 до Конвенції ратифіковано Законом України від 28 листопада 2002 року № 318-IV "Про ратифікацію Протоколу № 13 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин". Протоколи № 12 та № 14 до Конвенції ратифіковано Законом України від 9 лютого 2006 року № 3435-IV "Про ратифікацію Протоколів № 12 та № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод". Ці протоколи вносять зміни та доповнення до Конвенції і також є частиною національного законодавства України. Варто звернути увагу, що 5 жовтня 2017 року Україна ратифікувала Законом України від 5 жовтня 2017 року № 15 та Протокол № 16 до Європейської конвенції. Протокол № 16 до Конвенції набув чинності 1 серпня 2018 р. і надав можливість Верховному Суду звертатись за консультативним висновком до ЄСПЛ щодо тлумачення та застосування Конвенції та протоколів до неї [2].

Ратифікація Європейської Конвенції Україною стала важливим етапом у становленні її як правової держави. З цього приводу С. Шевчук зазначив: "Україна, ратифікувавши Конвенцію, започаткувала процес зміни панівної позитивістської парадигми права, що спричинило виникнення у правовій теорії та правозастосуванні необхідного для подальшого розвитку плюралізму [3]. С. Головатий відзначив, що "ратифікація Україною Європейської конвенції з прав людини створила нову правову ситуацію в системі захисту прав людини і в Україні" [4, с. 11]. Із цим варто погодитись, адже значення Європейської Конвенції у сфері захисту прав людини не можливо недооцінити.

Як зазначає професор П. М. Рабінович: "Конвенція докорінно змінила уявлення про допустимі межі втручання у внутрішні справи держав і розповсюдила міжнародно-правове регулювання на деякі області внутрішньо-державних відносин, які раніше перебували під виключним контролем національної влади" [5, с. 14-18].

Важливо з'ясувати, що слід розуміти під Конвенцією, адже як зазначено у ст. 1 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 року, під Конвенцією слід розуміти Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї (Перший протокол, протоколи № 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13 та 14), згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Водночас це визначення не враховує, що Протокол № 9 скасований Протоколом №11, а Протокол № 10 не ратифікований Верховною Радою України і не може розглядатись джерелом права в Україні. Відтак визначення Конвенції, що міститься у вищевказаному Законі слід привести у відповідність із ратифікованими Україною протоколами до Конвенції.

Існують й інші визначення Конвенції, які визначають її у дещо ширшому розумінні. Так, на думку С. Шевчука, Конвенція, на відміну від інших міжнародних договорів, є комплексним та складним правовим механізмом захисту прав людини, який включає власне конвенційні норми, а також рішення Європейської комісії з прав людини та Комітету міністрів Ради Європи, судову практику Європейського суду з прав людини, прецедентне право, загальноновизнані принципи та норми міжнародного права, специфічні методи тлумачення Конвенції, наукову доктрину з питань її застосування тощо" [3]. Згідно з цим підходом під Конвенцією слід розуміти і деякі джерела міжнародного права і практику застосування Конвенції. Це визначення не позбавлене дискусійності щодо такого широкого тлумачення конвенції, проте дійсно практика застосування Конвенції, її тлумачення Європейським судом з прав людини має надзвичайно важливе

значення. Саме за допомогою цієї практики Конвенція отримала "новий вимір" свого існування та застосування. Це забезпечує її існування як реального механізму та інструменту захисту прав людини, а не декларації прав людини. Питання практики Європейського суду з прав людини як окремого джерела права та зв'язок із Конвенцією буде предметом окремого розгляду у наступному розділі дисертаційної роботи.

Конвенція містить мінімальний набір європейських стандартів захисту прав людини. У випадку, якщо законодавство країни-учасниці Ради Європи передбачає кращі стандарти, ніж у Конвенції, то згідно ст. 53 Конвенції "ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи уневажнює будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є" [6].

Європейська Конвенція та протоколи до неї є частиною національного законодавства України відповідно до ст. 9 Конституції України і застосовується судами безпосередньо при вирішенні та розгляді справ. Це положення визначається також Законом України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини", стаття 17 якого вказує, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію як джерело права. Це є надзвичайно важливим положенням, що дозволяє застосовувати Конвенцію як джерело права в судочинстві України. У свою чергу це надає можливість українським судам й на національному рівні ефективно здійснювати захист прав людини незалежно від положень інших джерел права, що можуть суперечити Конституції України, крім власне Конституції.

У цьому контексті цікавим є досвід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, де надано можливість звертатись із заявами до ЄСПЛ лише з 1966 р., проте Конвенція не була інкорпорована у національне законодавство аж до 1998 р., коли був ухвалений Акт "Про права людини", що набув чинності 2 жовтня 2000 року [7]. В Ірландії Конвенція була інкорпорована Актом парламенту лише у 2003 році [8]. Відтак протягом 36 років британці не могли захистити свої права на підставі Конвенції на національному рівні, адже британські суди не могли застосовувати її як джерело права. Це призвело до того, що британські піддані не могли захистити свої права на підставі Конвенції, а звернення до ЄСПЛ займало у середньому п'ять років, що вимагало вичерпати усі засоби захисту на національному рівні і коштувало приблизно 30000 фунтів стерлінгів, а Сполучене Королівство було серед лідерів за кількістю програних справ у ЄСПЛ [9]. Отже, застосування судами Конвенції на національному рівні має надзвичайно важливе значення для захисту прав і свобод людини.

Також важливо з'ясувати, які положення цієї Конвенції відносимо до джерел адміністративного права. О. О. Марченко пропонує відносити наступні права, реалізація яких "потрапляє під регламентуючий вплив галузі адміністративного права": право на свободу та особисту недоторканість (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 9), право на свободу вираження поглядів (ст. 10), право на свободу мирних зібрань і об'єднання з іншими особами (ст. 11) і право на заборону дискримінації (ст. 14) Конвенції [1, с. 183]. Проте у межах відповідного дослідження не обґрунтовано у чому полягає адміністративно-правове регулювання відносин у вказаних категоріях прав людини та в яких межах положення цих статей слід відносити до джерел саме адміністративного права.

У книзі за редакцією О. М. Пасенюка йдеться про рішення ЄСПЛ, що стосуються питань адміністративного судочинства. Зокрема аналізуються ст. 6, 8-11 Конвенції [10]. Водночас такий аналіз здійснено в цілях адміністративного судочинства, що не збігається з предметом адміністративного права. Тому можемо констатувати, що у вітчизняних дослідженнях недостатню увагу приділено питанням дослідженню Європейської Конвенції як джерела адміністративного права України. Вважаємо, що вказані статті лише частково відображають приналежність Конвенції до джерел адміністративного права. Для вирішення цього завдання вважаємо необхідно проаналізувати текст Конвенції щодо врегулювання адміністративно-правових відносин за допомогою спеціально-юридичного методу тлумачення норм права, а також проаналізувати практику судів в адміністративних справах та справах про адміністративні правопорушення.

Стаття 3 Європейської Конвенції щодо заборони катування застосовується у випадках, коли особа, підпадаючи під захист цієї статті, не підлягає видворенню у справах про примусове видворення іноземця з України та затримання з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення.

У ст. 4 Конвенції йдеться про заборону рабства і примусової праці, що фактично не розглядається у проаналізованих нами працях як джерело права адміністративного права чи адміністративного судочинства.

Стаття 5 Конвенції застосовано, наприклад, у постанові від 30 січня 2015 р., в якій зазначено, що відповідно до ст. 268 КУпАП при розгляді справ про адміністративні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 187 КУпАП, присутність особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, є обов'язковою і тому суддя застосував п.п. 3 і 4 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та практики Європейського суду з прав людини, згідно з якими обмеження права особи на свободу і особисту недоторканість можливе лише в

передбачених законом випадках за встановленою процедурою [11]. Оскільки у матеріалах цієї справи були відсутні дані про сповіщення належним чином ОСОБА_1, то суддя постановив повернути матеріал про притягнення ОСОБА_1 до адміністративної відповідальності для належного оформлення.

Найбільш застосовуваною статтею, мабуть, в усіх видах судочинства, є стаття 6 Конвенції, що гарантує право на справедливий суд. Багатоаспектність цієї статті дозволяє розглядати її застосування в окремих наукових дослідженнях, наприклад, праця Банчука О. А. та Куйбіди Р. О. "Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства" [12] та багато ін.

Вважаємо за необхідне виділити наступні елементи права на справедливий суд відповідно до ст. 6 Конвенції: справедливий розгляд справи; публічний розгляд справа; розгляд справи впродовж розумного строку; розгляд справи незалежним і безстороннім судом; вирішення і розгляд справи судом, встановленим законом; вирішення спору щодо "цивільних" прав та обов'язків особи або встановлення обґрунтованості будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Безумовно для глибшого з'ясування змісту статті 6 Конвенції слід аналізувати судову практику ЄСПЛ, що розширює та доповнює положення Конвенції. Відтак у межах цього дослідження важливо з'ясувати особливості застосування Конвенції саме в судочинстві України при розгляді адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення на конкретних прикладах із судової практики.

Справедливий розгляд справи за ст. 6 Конвенції кореспондує ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, яка визначає, що завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Публічність розгляду справи розуміємо як одну із основних засад судочинства, зокрема, ч. 3 ст. 2 КАС України вказує на гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Трактуючи публічного розгляду справ у судовій практиці знаходимо у постанові Веселівського районного суду Запорізької області від 30 квітня 2015 року у справа № 313/496/15-а, під чим суд має на увазі "щонайменше відкритий судовий розгляд, коли будь-які особи, в тому числі сторони і представники сторін, можуть бути присутні при розгляді справи" [13].

Наступним елементом права на справедливий суд відповідно до ст. 6 Конвенції виступає "розгляд справи незалежним і безстороннім судом". Інституційна незалежність суду забезпечується: незалежністю судової влади від органів державної влади; порядком призначення на посади суддів; строком виконання ними своїх обов'язків; гарантіями від незаконного звільнення судді з посади; неприпустимістю зміни судових рішень позасудовими способами; наявністю захисту від неправомірного зовнішнього впливу тощо. При цьому безсторонність суду становить комплекс стандартів суддівської поведінки, у тому числі етичні аспекти, поведінку суддів у їх професійній та позапрофесійній діяльності [14, с. 7].

Положення щодо вирішення спору щодо цивільних прав і обов'язків особи також становить складову права на справедливий суд. Це положення відображено у ч. 2 ст. 124 Конституції України, де вказано, що юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У ст. 2 КАС України визначено завдання адміністративного судочинства, що полягає у вирішенні судом спорів у публічно-правових відносинах. Як вже зазначалось, спір щодо "цивільних прав та обов'язків" носить умовний характер і включає інші види судочинства, зокрема й адміністративне.

Права людини визначені у статтях 8-11 Конвенції мають також важливе значення та застосування при розгляді та вирішенні адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення. При цьому досить важливим питанням у контексті адміністративного права є з'ясування обґрунтованості та виправданості втручання у вищевказані права.

Проблему практичного застосування ст. 11 Конвенції відображено у рішенні ЄСПЛ у справі "Веренцов проти України" [15]. Так, у цій справі у § 95 рішення Суд констатував порушення статей 7 та 11 Конвенції, що спричинені тим, що законодавець в Україні протягом більш ніж два десятиліття не зміг усунути прогалину у законодавчому врегулюванні питання свободи зібрань. Суд у цьому випадку не лише вирішив конкретну справу, але й вказав на недолік правової системи України, щоб допомогти усунути цю проблему та не допускати таких порушень прав людини у майбутньому.

Відповідно до ст. 13 Конвенції кожен, чий права та свободи, визнані у цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження. Стаття 13 конвенції знайшла широке застосування у судочинстві України, адже визначає загальні вимоги щодо необхідності забезпечення ефективного юридичного захисту в національному органі, насамперед йдеться про органи публічної адміністрації, тому ця норма має важливе значення для галузі адміністративного права.

Аналіз практики застосування ст. 14 Конвенції, що стосується заборони дискримінації, в адміністративному судочинстві України насамперед стосується справ у сфері соціального забезпечення. Значна кількість справ при цьому стосується внутрішньо переміщених осіб та неможливість отримання ними пенсій через відсутність цих осіб за їх місцем реєстрації. Разом із ст. 14 Конвенції у цій категорії справ застосовується і ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

У силу застосування ст. 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Верховна Рада України ухвалила постанову "Про Заяву Верховної Ради України "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод" від 21 травня 2015 р. Україна заявила про можливість відступу від гарантування таких прав, як право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на ефективний засіб юридичного захисту, право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання в окремих районах Донецької та Луганської областей. Водночас суди застосовують ст. 15 Конвенції як джерело права, адже вона стосується насамперед відступу від зобов'язань Високих Договірних Сторін.

Застосовується у практиці судів і ст. 18 Конвенції, яка вказує, що обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо згаданих прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені. Тобто таким чином ще раз наголошується на недопустимості звуження змісту та обсягу прав людини державою.

Окрім Конвенції, як вже зазначалось, важливе значення мають також протоколи, що вносять зміни та доповнення до Конвенції. Серед найбільш застосовуваних судами протоколів необхідно вказати Перший протокол до Європейської конвенції, стаття 1 якого гарантує право власності. Водночас у межах цього дослідження щодо джерел адміністративного права варто звернути увагу на Протокол № 4, який визначає право на свободу пересування, заборону вислання громадянина, а також колективного вислання іноземців. Ці положення містять важливі гарантії щодо свободи пересування та застосовуються судами при вирішенні судових справ.

Висновки

На підставі проведеного дослідження можемо дійти висновку, що Конвенція про захист прав і основоположних свобод виступає фундаментальним джерелом адміністративного права, що закріплює основний каталог прав людини у тому числі у взаємовідносинах органів публічної адміністрації та осіб приватного права. Водночас Конвенція визначає вимоги до обмежень відповідних прав та свобод людини, які можуть застосовуватись державами. Застосування Конвенції у якості джерела права має важливе значення і в національному судочинстві, що дозволяє вирішувати справи ґрунтуючись на міжнародних та європейських стандартах прав людини.

Проте застосування національними судами Конвенції не повинно лише обмежуватись згадкою про ту чи іншу статтю Конвенції. Це має бути глибокий аналіз застосовуваної норми з урахуванням можливих обмежень відповідних прав і свобод людини. Звідси можемо зробити висновок, що Конвенція має досить стисле формулювання відповідних прав людини і для глибшого її розуміння варто звертатись також до практики Європейського суду з прав людини, в якій тлумачиться положення Конвенції та практика її застосування ЄСПЛ. Це у свою чергу доповнює правове регулювання суспільних відносин формує цілісну систему джерел адміністративного права.

Список використаних джерел

1. Марченко О.О. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як джерело адміністративного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 181–184.
2. Protocol No. 16 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (2013). European Court of Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_16_ENG.pdf (дата звернення: 29.03.2018).
3. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 2. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416>. (дата звернення: 27.03.2018).
4. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 1. С. 11–18.
5. Рабінович П.М. Механізм забезпечення прав і свобод людини та принципів законності в Україні. *Право України*. 2008. № 6. С. 14–18.

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 25.03.2018).
7. Human Rights Act 1998 (с. 42) / legislation.gov.uk. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/data.pdf> (дата звернення: 25.03.2018).
8. European Convention on Human Rights Act 2003 / electronic Irish Statute Book. URL: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/2003/act/20/enacted/en/print.html> (дата звернення: 25.03.2018).
9. Rights Brought Home: the Human Rights Bill: presented to parliament by the Secretary of State for the Home Department by Command of Her Majesty / Gov.uk. URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/263526/rights.pdf (дата звернення: 29.03.2018).
10. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії та практики. Настільна книга судді / за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ: Істина, 2007. 608 с.
11. Постанова Широківського районного суду Дніпропетровської області від 30 січня 2015 року. Справа № 197/69/15-п / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42753990#> (дата звернення: 29.03.2018).
12. Банчук О.А., Куйбіда Р.О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. Київ: ІКЦ "Леста", 2005. 116 с.
13. Постанова Веселівського районного суду Запорізької області від 30 квітня 2015 року. Справа № 313/496/15-а / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51815012> (дата звернення: 29.03.2018).
14. Погорецький М., Гриценко І. Право на справедливий суд. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 91. С. 4–8.
15. Веренцов проти України: заява № 20372/11, 11 квітня 2013 р. / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_945/page. (дата звернення: 29.03.2018).